

**РЕЦЕНЗІЯ
НА МОНОГРАФІЮ ІВАНЕНКО А. О.
«Місцеві судові установи, адвокатура та нотаріат
в системі окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна»
та військової зони окупації (1941–1944 рр.):
соціально-правові виміри: монографія.
Чернігів: ПАТ «ПВК» Десна», 2020. – 486 с.»**

Оксана Салата

**REVIEW
OF A. IVANENKO'S MONOGRAPH
«Local courts, advocacy and notaries in the occupation apparatus
system of the Reich Commissariat «Ukraine» and the military
occupation zone (1941–1944):
social and legal dimensions: monograph.
Chernihiv: Desna, 2020. – 486 pp.»**

Oksana Salata

The author reviewed the monograph by A. O. Ivanenko «Local courts, advocacy and notaries in the occupation apparatus system of the Reich Commissariat «Ukraine» and the military occupation zone (1941–1944): social and legal dimensions». It is emphasized that the considerable efforts of the author were focused on the study of establishing a legal framework for criminal offenses, on legal regulation of local population civil and family relationships; on the work of local civil and criminal courts, notaries and advocacies; on finding out the opportunities of the local population for the judicial protection of civil rights and interests; on the coverage of cooperation of judges, notaries and lawyers with the occupational authorities and the fate of legal professionals after the return of Soviet administration. The examples, cited by the author, testified that the courts, notaries, advocacies and their activities during the Nazi occupation cast doubt on the formed by Soviet historiography image of total despotism on ideological grounds and entire disenfranchisement of the local population. In general, A. Ivanenko's monograph concentrates our attention on a barely known so far, but very significant everyday life aspect of Ukrainian population during the Nazi occupation. A. Ivanenko's work contains valuable factual material and a number of theoretical judgments, formulated on its basis. It is a complete study of a complex scientific problem.

Keywords: monograph, historiography, methodology, occupation, case law, judge.

Проблеми Другої світової війни постійно перебувають у фокусі уваги вітчизняних та зарубіжних істориків другої половини ХХ – початку ХХІ ст. За цей час накопичено значний джерельний та історіографічний матеріал, який дозволив, у межах домінуючих у різні періоди методологічних парадигм, увиразнити ключові проблеми Другої світової війни та їхнє розуміння науковцями, а також представити їхню інтерпретацію для широких верств громадськості. У ХХІ ст., в силу об'єктивних обставин, зумовлених тривалою обмеженістю доступу до джерельної бази дослідження широкого спектру проблем війни, а також методологічними та ідеологічними застереженнями, в яких працювали вчені впродовж радянської доби, триває переосмислення вже виокремлених проблем і розширення предметного та проблемного поля досліджень найбільш

масштабного військово-політичного конфлікту ХХ ст. У роботах українських та зарубіжних істориків з'явилися сюжети, які розширили уявлення про масштаби війни, її бойовий, соціальний, особистісний, регіональний виміри тощо. Звернення А. Іваненко до дослідження життя українського населення в роки війни в умовах окупації цілком відповідає сучасним історіографічним тенденціям, коли соціальний вимір військового конфлікту, зокрема життя в окупації та з окупантами – переживає чергове переосмислення й оновлюється, завдяки актуалізації нових джерельних комплексів і можливості неупередженої оцінки складних реалій воєнного лихоліття.

Життя в окупації, яке в стереотипній уяві пересічного громадянина та тривалий час в історіографічній традиції уявлялися як суцільне жакіття, сповнене тотальними утисками, зневажливим ставленням нацистів до мешканців окупованих територій, розстрілами, грабунками тощо, тривало попри всі негаразди. Потреби людей не змінилися, але їхня реалізація ускладнилася, натомість змінилися умови існування – права та обов'язки населення були виписані в рамках запровадження «нового порядку». Саме на цьому аспекті життя на окупованих територіях, функціонуванні місцевих судових установ, нотаріату та адвокатури й зосередила увагу А. Іваненко у своєму дослідженні.

Метою своєї роботи А. Іваненко визначила з'ясування особливостей гітлерівського окупаційного режиму, встановленого на теренах Райхскомісаріату «Україна» та у військовій зоні окупації, зокрема нормативно-правове врегулювання правовідносин на окупованій території УРСР у роки Другої світової війни, яке становило предмет її дослідження (с. 6–7). Значні зусилля авторка зосередила на вивченні становлення нормативно-правової бази для кримінальних правопорушень, юридичному врегулюванні цивільних та сімейних правовідносин місцевого населення; на роботі місцевих цивільних і кримінальних судів, нотаріату та адвокатури; з'ясуванні можливостей місцевого населення на судовий захист цивільних прав та інтересів; висвітленні співпраці суддів, нотарів та адвокатів з окупаційною владою та долі працівників юридичної сфери після повернення радянської влади (с. 7).

Географічні рамки дослідження охоплюють територію сучасних Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Миколаївської, Полтавської, Рівненської, Херсонської та Черкаської областей України, яка входила до складу Райхскомісаріату «Україна», та Донецької, Луганської, Харківської, Сумської, Чернігівської областей – до військової зони окупації (с. 7).

Огляд історіографії, представлений у першому розділі монографії, логічно структурований, і в підсумку обґрунтовує думку про відсутність комплексного дослідження проблеми правового захисту населення в роки нацистської окупації у 1941–1944 рр. (с. 67) Втім, у визначенні хронологічних рамок першого періоду наукового вивчення проблеми, на початку розділу авторка припустилася неточності, вказавши, що «перший період охоплює 1941–1990-ті рр.», очевидно, маючи на увазі початок 90-х рр. ХХ ст., коли «з розпадом СРСР і крахом правлячої в країні комуністичної партії» завершився цей період (с. 9).

А. Іваненко відзначила тенденції у вивченні окупаційного режиму впродовж війни та після її завершення, акцентуючи увагу на ідеологічних і пропагандистських складових, покладених в основу відбору джерел та «оптики» висвітлення окупації радянськими істориками та політиками. Правовий статус населення, яке опинилося на окупованій території, інтерпретувався в контексті висловлювань Й. Сталіна про реставрацію дореволюційних порядків, онімечення радянських громадян. Докладному розгляду цієї проблеми, як вказала авторка, заважали як об'єктивні причини – відсутність належної джерельної бази, актуалізація якої розпочалася у повоєнні роки й триває досі, так і ідеологізація питання війни й перемоги, що змусила віднести життя на окупованих територіях до розряду «незручних» проблем. Відтак згадки про нього у науковій літературі часто обмежувались загальноприйнятими штампами про злочинний окупаційний «військово-каторжний» режим і безправність населення.

Переломним моментом у вивченні проблем Другої світової війни А. Іваненко визначила розпад Радянського Союзу і вихід з ситуації методологічного монізму й ідеологічної заангажовано-

сті, що сприяло переосмисленню історії загалом і проблем найбільшої війни XX ст. зокрема. У своєму огляді авторка послідовно схарактеризувала роботи М. Ковалю, які побачили світ у середині 1990-х рр. і з яких, на її думку, почалася руйнація міфів про війну. Однак, повторне «відкриття» проблеми війни створило несподівану дилему: стара концепція була спростована, а нова не створена, спонукавши до заповнення інформаційного вакууму, що утворився. Надалі в огляді схарактеризовано роботи українських істориків з різних проблем Другої світової війни в Україні, які засвідчили здобутки у зміцненні джерельної бази досліджень, переосмисленні старих підходів до незручних проблем, розширенні предметного поля воєнної історії, появу нових робіт з історії військової повсякденності та життя в окупації, з проблем колаборації, взаємин між окупантами та місцевим населенням, регіональних особливостей окупаційного режиму тощо. Авторкою виокремлено й схарактеризовано роботи О. Гончаренка, Н. Колісник, М. Куницького, Ю. Левченка, О. Лисенка, В. Шайкан та ін., присвячені нормативно-правовій базі нацистської окупаційної політики, структурі місцевих органів влади та судових установ, функціонуванню окупаційного апарату всіх рівнів та його регулятивний вплив на правовий статус цивільного населення, особливості застосування адміністративного, податкового, трудового, кримінального, цивільного та сімейного права в контексті врегулювання повсякденного життя окупованого населення. Характеризуючи новітню українську історіографію Другої світової війни, А. Іваненко солідаризувалась з позицією О. Лисенка про те, що попри зроблене, зарано говорити про завершену картину інституційно-правового оформлення окупаційного режиму (с. 26).

При всій аргументованості висновків авторки недостатньо уваги приділено дослідженням сучасних західноєвропейських істориків і вчених з пострадянського простору з соціально-правових аспектів нацистської окупації. Наведені в роботі думки Д. Поля, С. Беллеца, Б. Єржабова, Т. Снайдера та ін. не вичерпують всього європейського дискурсу цієї проблеми, натомість відсутність точок зору представників російської та білоруської історіографії істотно збіднює уявлення про особливості правового режиму в Україні в роки нацистської окупації (с. 64–66). Очевидно, в опрацюванні цих історіографічних резервів слід бачити один з напрямів продовження роботи авторки над проблемою.

Джерельна база роботи, схарактеризована у монографії, достатньо різнопланова. Авторка виділила в структурі джерельної бази неопубліковані та опубліковані джерела й послідовно представила характеристики різних видів джерел, акцентуючи увагу на особливостях вміщеної в них інформації. Значну частину джерельної бази становлять документи, які характеризують діяльність місцевих судових установ, адвокатури та нотаріату. Документальні матеріали доповнені мемуарами мешканців окупованих територій та газетними публікаціями україномовної періодичної преси. Зважаючи на оригінальність постановки проблеми та завдання дослідження, джерельна база, представлена у книзі, виглядає цілком репрезентативною.

Методологія дослідження А. Іваненко спирається на низку сентенцій поважних теоретиків легітиматії (М. Вебер), неоінституційної теорії (Д. Норт), герменевики (Ф. Шлеєрмахер), філософської концепції екзистенціалізму (М. Хайдеггер), які виопуклюють сприйняття механізмів функціонування державних інституцій, реалізацію їхніх функцій та особливостей діяльності інститутів влади однієї держави на території іншої в рамках окупації, водночас зумовлюють необхідні застереження в інтерпретації буття людини у складних життєвих обставинах. Крім того, авторка уточнила значення, в якому в роботі були вжиті окремі поняття та позначені окремі соціальні феномени. Водночас, вона заперечила ефективність застосування синергетичного підходу, вважаючи, що сучасна гуманітаристика має дати відповідь на експансію синергетики, спираючись на «традиції соціальної науки (марксизму, веберіанства, позитивізму)» (с. 93). Тому дослідження А. Іваненко ґрунтується на «загальнонаукових принципах історизму, об'єктивності, а також неупередженості в підборі джерельної бази. Явища й процеси розглядалися в їх діалектичному взаємозв'язку. Комплексний підхід дозволив зобразити систему управлінських і судових установ окупаційного режиму в його цілісному вигляді» (с. 93). Хоча в роботі раз-по-раз авторка прагне з'ясувати мотиви осіб, які пішли на співпрацю з окупаційним

режимом, причини кримінальних та адміністративних правопорушень, які навряд чи можна ефективно вирішити винятково засобами факторного аналізу в рамках традиційного сцієнтистського підходу. Увага до фактичної сторони процесів розбудови судової системи, адвокатури та нотаріату, новизна та достовірність повідомлених фактів не викликають принципових заперечень, тим не менше авторка не сповна продемонструвала послідовне застосування задекларованих методологічних підходів у випадках конструювання узагальнень і побудови теоретичних моделей функціонування судової системи, адвокатури чи нотаріату, нехтуючи «тими професійними ґносеологічними / дослідницькими методами, які дозволяють створити цей образ, а також сукупністю тих норм і принципів, які стоять за практикою історичного дослідження та його результатом, тобто історіографією»¹.

Логіка розкриття проблеми зумовила включення до дослідження характеристики «нового порядку» та управлінських структур, покликаних його реалізовувати на окупованих територіях. Авторка справедливо зауважила, що ця проблема достатньо вивчена в українській історіографії, тому зосередила свою увагу на проблемних питаннях організації управління територіями, які постали перед окупантами. Зокрема, з погляду авторки, на заваді ефективній організації влади на місцях і реалізації соціально-економічних проєктів на окупованих територіях постали постійні суперечності та неузгодженості у поглядах верхівки Райху на способи їхнього втілення в життя, з одного боку, а з іншого – процес передання влади від військових до цивільних адміністрацій, започаткований зі створення Райхскомісаріату «Україна», через поразки Вермахту у 1943 р. набув зворотного характеру, що спричинило кризові явища в управлінні окупованими територіями. Це, у свою чергу, відбилося й на функціонуванні структур, які забезпечували правопорядок і законність на цих територіях, насамперед стосовно нових господарів.

Важливими є спостереження авторки щодо запровадження нової системи норм в рамках будівництва «нового порядку» з припиненням дії радянського законодавства. Німецька нормативно-правова база виявилася непридатною для окупованих територій, а створення нової потребувало часу, тому, як вказала А. Іваненко, «частина норм радянського законодавства оголошувалася чинною, а відповідні німецькі служби розпочали роботу над створенням нормативно-правових актів, які врегульовували відносини місцевого населення в цивільній, сімейній, трудовій, адміністративній та кримінальній сферах, адже законодавство із врегулювання репресивно-каральної діяльності органів влади було не в змозі функціонувати в цьому сегменті соціальних відносин» (с. 121).

Зволікання з оновленням правового регулювання на окупованих територіях позначилося й на роботі судових установ. За спостереженнями А. Іваненко, до середини 1942 р. на території Райхскомісаріату «Україна», а подекуди й значно довше, у різних адміністративно-територіальних структурах не працювали суди, а їхні функції виконували органи місцевого управління – міські, районні та сільські управи або польові комендатури. Брак кваліфікованих кадрів заважав повноцінному функціонуванню нотаріату та адвокатури. Втім, практика розгляду справ цими інстанціями засвідчила, що, попри вказані перешкоди, судові позови розглядалися. Правові відділи, створені в структурі органів місцевого управління, надавали не лише правову допомогу місцевому населенню, але здійснювали юридичний супровід діяльності місцевих підприємств, у місцевій пресі вміщували роз'яснення щодо застосування нових норм законодавства.

Значну увагу авторка приділила характеристиці нового законодавства, прагнучи окреслити правове поле, в якому опинилися мешканці окупованих територій, і обґрунтовуючи думку про те, що життя в окупації характеризувалося не безправним становищем мешканців, думка про яке міцно укріпилася в радянській історіографії, а значним утиском прав. Наводячи послідовно норми законодавства, які визначали права і обов'язки населення в окупації, А. Іваненко дещо

¹ Вжосек В. Методология истории как теория и история исторического мышления // Историческая наука сегодня: Теории, методы, перспективы / Под. ред. Л. П. Репиной. Москва, 2011. – С. 103. (Пер. з рос. О. Салата).

захоплюється їхнім описом, прагнучи максимально повно схарактеризувати нові приписи у цивільному, адміністративному та кримінальному праві. Можливо, варто було опублікувати використані документи заздалегідь або помістити їх у додатки до книги, а у тексті зосередитись на їхньому аналізі та практиках застосування. У такому випадку можна було б більш чітко вказати, наприклад, на норми Німецького кримінального кодексу 1871 р., які знайшли своє застосування на окупованих територіях. Те ж саме стосується «Правил для тимчасового врегулювання особистого, сімейного і спадкового права в Райхскомісаріаті Україна», який набув чинності 12 січня 1943 р., та постанови керівника Райхскомісаріату «Україна» «Про тимчасові правила щодо одруження та розлучень» від 11 травня 1942 р. та ін.

Характеризуючи роботу судових органів, процедуру судових засідань, добір кадрів суддів, юристів, адвокатів, інспекторів судів, мирових суддів, працівників нотаріальних контор, підготовки їх до виконання своїх обов'язків, переслідування їх за посадові злочини авторка, на жаль, не відзначила педантизм, перфекціонізм у діях і вчинках, у яких проявлялась сутність «німецькості» запроваджуваних змін, яка наразилася на неможливість реалізувати усе у повному обсязі в умовах військового часу та дефіциту кадрів.

Значну увагу авторка приділила судовій практиці, яка мала місце в роки окупації. З одного боку, це зайвий раз засвідчило необхідність функціонування судових установ для розв'язання різного роду суперечностей, а з іншого – переконливо продемонструвало, що життя в окупації було сповнене тими ж життєвими проблемами, що й до неї – майнові суперечності, питання спадку, крадіжки, вбивства, розлучення тощо, – і наявність можливості їхнього врегулювання у правовий спосіб було важливим аспектом буття на окупованій території. Наведені авторкою приклади засвідчили, що суди, нотаріат, адвокатура та їхня діяльність в роки нацистської окупації ставлять під сумнів образ тотального деспотизму на ідеологічному ґрунті та суцільного безправ'я населення, сформованого радянською історіографією.

Картина діяльності судових установ, нотаріату та адвокатури була б неповною без характеристики людей, які здійснювали правосуддя та юридичний захист осіб в роки нацистської окупації. Відсутні досі в науковій літературі відомості про масштаби колаборації були зумовлені специфікою джерельної бази, яка не дозволяла дістатися цього аспекту буття в окупації. Лише відкриття архівів спецслужб дозволило наблизитися до розкриття цієї непростой проблеми. Відомості про тих, хто погодився співпрацювати з окупаційною владою, вдалося віднайти у матеріалах карних справ, заведених на них після деокупації території України у 1943–1944 рр. Завдяки документам значною мірою, як видно з монографії, стала зрозумілою й робота судів, нотаріату та адвокатів на окупованих територіях. Аналізуючи кадровий склад цих інституцій, А. Іваненко мовою документів наводить чимало прикладів того, як радянські громадяни ставали на шлях співпраці з окупаційною адміністрацією. Водночас авторка вказує на обставини, за яких та чи інша особа стала на шлях співробітництва, однак не завжди називає причини таких вчинків. Зрозуміло, що кожний такий випадок потребує окремого розгляду, оскільки несе на собі тягар очевидних і прихованих обставин, моральних імперативів та інших чинників. Проте констатація на рівні прецедентів численних прикладів не вичерпує усіх мотивів, з яких подібна співпраця ставала можливою. Тому, на нашу думку, ці факти, як численні приклади, які характеризують подальшу долю працівників судових установ, адвокатури та нотаріату в окупації, потребують оцінки й узагальнень, насамперед, з точки зору дослідниці.

У цілому, монографія А. Іваненко зосереджує нашу увагу на маловідомому донині, але вельми значущому аспекті повсякденного життя населення України в роки нацистської окупації. Це дослідження є черговим кроком на шляху до деміфологізації такого явища як окупація та буття в ній української людності в роки Другої світової війни. Акцент на право як одну з важливих умов побутування, систему норм і правил поведінки, вочевидь, містить не оригінальний проте ефективний методологічний дороговказ до застосування міждисциплінарних підходів для з'ясування сутності складних соціальних феноменів. Відтак робота А. Іваненко, яка містить цінний фактичний матеріал, а також, сформульовану на його основі, низку теоретичних суд-

жень, є завершеним дослідженням складної наукової проблеми, а окремі авторські підходи, які наразі викликали дискусію, спонукатимуть авторку до подальших пошуків.

Рецензія на монографію А. О. Іваненко «Місцеві судові установи, адвокатура та нотаріат в системі окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації (1941–1944 рр.): соціально-правові виміри: монографія. Чернігів: ПАТ «ПВК» Десна», 2020. – 486 с.»

Автором прорецензовано монографію А. О. Іваненко «Місцеві судові установи, адвокатура та нотаріат в системі окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації (1941–1944 рр.): соціально-правові виміри». Наголошується, що значні зусилля авторки зосередила на вивченні становлення нормативно-правової бази для кримінальних правопорушень, юридичному врегулюванні цивільних та сімейних правовідносин місцевого населення; на роботі місцевих цивільних і кримінальних судів, нотаріату та адвокатури; з'ясуванні можливостей місцевого населення на судовий захист цивільних прав та інтересів; висвітленні співпраці суддів, нотарів та адвокатів з окупаційною владою та долі працівників юридичної сфери після повернення радянської влади. Наведені авторкою приклади засвідчили, що суди, нотаріат, адвокатура та їхня діяльність в роки нацистської окупації ставлять під сумнів образ тотального деспотизму на ідеологічному ґрунті та суцільного безправ'я населення, сформованого радянською історіографією. У цілому, монографія А. Іваненко зосереджує нашу увагу на маловідомому донині, але вельми значущому аспекті повсякденного життя населення України в роки нацистської окупації. Робота А. Іваненко, містить цінний фактичний матеріал, а також, сформульовану на його основі, низку теоретичних суджень, є завершеним дослідженням складної наукової проблеми.

Ключові слова: монографія, історіографія, методологія, окупація, судова практика, суддя.

Salata Oksana – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Ukraine History of the Historical and Philosophical Faculty Borys Grinchenko Kyiv University.

Салата Оксана, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2498-1483>

Received: 24-03-2020

Advance Access Published: May, 2020